

СМЕРТНА КАРА В УКРАЇНІ: ШЛЯХ ДО СКАСУВАННЯ. ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ СМЕРТНОЇ КАРИ

Кубрак О. В.

ВСТУП

Проблема застосування смертної кари це не просто питання про один з видів кримінального покарання. Ця проблема торкається таких сфер суспільного життя як соціальна, правова, економічна, політична, психологічна, моральна, кримінологічна. Тому тут потрібний ретельний науковий аналіз та прогнозування наслідків.

Актуальність питання смертної кари в Україні та світі можна висловити наступним виразом: «Перспективи смертної кари в Україні та світі». Але як на це відповісти? Саме так поставлене питання і говорить про те, що проблема смертної кари все ж таки не знята з порядку денного і ще доведеться багато і наполегливо працювати, щоб остаточно прийняти позицію прихильників або противників смертної кари.

Смертна кара – позбавлення людини життя як покарання, узаконеного державою і здійснюваного за вироком суду, що набув чинності, або (історично) за рішенням інших державних або військових органів. Будучи актом вимушеної відплати, смертна кара є нібито найвірогіднішою гарантією захисту суспільства від рецидиву з боку соціально небезпечного елемента. Незважаючи на це наше суспільство фактично розколоте на два табори: прихильників та противників смертної кари.

3 лютого 1999 року 51 народний депутат України звернувся до Конституційного Суду України з клопотанням про визнання положення Кримінального кодексу України, які передбачають смертну кару як вид покарання такими, що не відповідають Конституції України..

22 червня 1999 року Конституційний Суд України розпочав розгляд цієї справи та ухвалив рішення 29 грудня 1999 року. У своєму Рішенні Суд визнав неконституційними всі положення Кримінального кодексу 1960 року, які передбачали страту як вид покарання та аргументував таке рішення, зокрема, таким чином:

1) позбавлення життя людини шляхом застосування державою страти як виду кримінального покарання навіть у межах, визначених законом – Кримінальним кодексом, є скасуванням невід’ємного права людини на життя, що не відповідає Конституції України (ст. 27);

2) положення Кримінального кодексу України про смертну кару як вид покарання є не передбаченими Конституцією України (ст.64) обмеженнями невід’ємного права на життя кожної людини і тому є такими, що не відповідають Конституції України;

3) смертна кара не відповідає цілям покарання, закріпленим у Кримінальному кодексі; її наявність унеможливує виправлення можливої судової помилки; вона не відноситься до факторів, що безумовно стримують злочинність, – все це не узгоджується з положеннями статей 1 і 3 Конституції України, відповідно до яких Україна проголошена правовою державою, в якій людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю держави;

4) наявність смертної кари несумісна з правом людини на гідність. Відомо, що невід'ємне право кожної людини на гідність нерозривно пов'язане з її правом на життя. Ці два невід'ємні права людини зумовлюють можливість реалізації всіх інших прав і свобод людини і громадянина і не можуть бути обмежені, ні скасовані (скасовані). Тому наявність смертної кари суперечить статті 28 Конституції України, згідно з якою ніхто не може бути підданий тортурам, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню або покаранню.

Відповідно до Конституції України (ст. 152) закони або їх окремі положення, визнані неконституційними, втрачають свою юридичну силу з дня ухвалення рішення Конституційним Судом України про їхню неконституційність. Отже, положення КК 1960 року, у яких передбачалася страта як вид кримінального покарання, втратили юридичну силу з 29 грудня 1999 року.

Дана публікація складається з двох частин: в першій дається картина шляху України до скасування смертної кари, в другій викладається аналіз філософсько-правових питань, які постають в контексті відповіді на питання про скасування смертної кари.

1. Історія питання «смертної кари» в контексті розвитку української державності

Гуманізація відношення української держави та суспільства по відношенню до проблеми смертної кари здійснилася. Але цей шлях був довгим та не простим, як і шлях самої державності України.

Період кровної помсти пройшли всі народи, що стояли на початковому щаблі розвитку своєї культури та свого правового побуту.

Факт існування кровної помсти в Україні не підлягає сумніву. У системі покарань Руської Правди (перша редакція цієї історико-правової пам'ятки Давньоруської держави пер. пол. XI століття) помста, поряд зі штрафом, займала чільне місце.

Мстилися за те, що вважали за образливе, і так, як знаходили за потрібне. Не було обмежене й саме коло месників: у такій якості могли виступати їхні родичі, друзі, сусіди.

Помста або йшла за вироком або передувала йому (останнє траплялося частіше), і суд тільки вирішував, чи мав право на помсту і чи не підлягав покаранню за неї месник. Від права помсти не усувалися навіть жінки. На цю думку наводять літописні оповіді про княгиню Ольгу, яка жорстоко помстилася вбивцям свого чоловіка, і про Рогнеду, яка хотіла мстити великому князю Володимирі за смерть батька та братів.

Саме в цей час зародилися і зміцніли нещадні теорії покарання: теорія фізичної відплати рівним за рівне, теорія спокутування та очищення злочинів лише кров'ю, теорія залякування через муки та страждання. Звісно ж, що ця істотна, домінуюча риса – відплата за злочин – є об'єднуючою для кровної помсти і смертної кари.

Перехід від кровної помсти до страти було здійснено шляхом встановлення інституту грошової пені – «виру».

Введення на Русі християнства глибоко позначилося на усі без винятку сторони життя, зокрема – і правову. У руках церкви виявилася широка компетенція і широке коло юрисдикції у справах як церковного, так і світського характеру (наприклад, у сфері моральності та сімейних відносин). При цьому духовенство часто користувалося Кормчою книгою (у Греції вона відома під назвою Номаканона) – візантійською збіркою церковно-цивільних законів, система покарань яка включала і смертну кару. Однак, слід зауважити, що давньоруська церква, маючи такі важливі права для боротьби з ересями і залишками язичницьких обрядів, користувалася нею помірно.

Феодальне право на українських землях складалося на розвиненій основі Стародавньої Русі та розвивалося у надзвичайно складних політичних умовах.

Так, поширенню смертної кари значною мірою сприяли татаро-монгольські завойовники, чії звичаї та писані закони у досить великому обсязі передбачали цей вид покарання¹. Після татаро-монгольської навали, протягом якої місцевий літопис було практично припинено, перші десятиліття XIV століття було ознаменовано збиранням земель старої Руської держави під ігидою Великого князівства Литовського, а середина XVI століття – переходом українських земель під владу Польщі. Незважаючи на те, що Російська Правда та її різні переробки продовжували відігравати відчутну роль, значну частину суспільних відносин регулювали норми звичаєвого права (прикладом цього може бути так зване «козацьке право»), а також нормативні акти польсько-литовського походження, вплив яких на правове життя українських земель виявився суттєвим. Вони, зокрема, й здійснили юридичне закріплення страти.

В епоху Литовських Статутів смертна кара застосовувалася часто: так, у Статуті 1529 року вона згадувалася близько 20 разів, у Статуті 1566 року – приблизно 60 разів, а в Статуті 1588 року – вже майже 100 раз. Смертна кара, що виконувалася публічно, мала, як правило, кваліфікований характер: шляхом спалення, колесування, посадки на кіл, утоплення. Вона передбачалася за злочини проти релігії (богохульство, відступництво), особистості (вбивства, каліцтва), майнових прав (крадіжки, грабежі, розбій), моральності та сім'ї (згвалтування, звідництво, двосженство), а також за політичні (втеча, бунт) та державні злочини.

Складний та суперечливий процес у розвитку всієї системи покарань спостерігався у період 1648–1654 років (визвольна війна українського народу). Припинили діяти правові норми, що встановлювали покарання за злочини проти королівської влади та польсько-литовського порядку управління. Замість

¹ Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. Київ, Наукова думка, 1991. с. 421.

них було запроваджено такі, які передбачали суворі покарання, аж до смертної кари, за зраду повсталому українському народу, за відмову у наданні допомоги у боях, за непокору чи заподіяння шкоди козацькій старшині, духовенству.

Особливий вплив у розвитку всіх галузей права, зокрема кримінального, виявило знаходження України у складі Російської імперії. Нові явища у правових відносинах були закріплені в нормативних актах гетьманської влади, органів місцевого самоврядування, у спеціально виданих для України актах царської влади „Права, за якими судиться малоросійський народ”

Настала епоха розширення сфери застосування страти, коли ідея залякування досягла свого апогею в каральній системі кримінального законодавства, а ще більше – у кримінальній практиці. Це був період боротьби імперії з усім тим, що підривало її авторитет та її вимоги державної доцільності. Смертна кара в кримінальних законах епохи Петра I – зокрема, у Військовому Статуті та Військових артикулах, передбачалася за злочини проти віри, держави, життя, честі, власності, за політичні та тілесні діяння, нерідко нею каралися провини суто дисциплінарного характеру. Практично не було жодного злочину, який скільки-небудь серйозно зачіпав інтереси держави, за яку закон не загрожував би стратою. Її застосування виправдовувалося вказівками на «суспільну користь», яка розумілася досить своєрідно.

Широкий розвиток у першій половині XVIII століття ідеї правової держави, відродження гуманітарних навчань, дали, зрештою, новий напрямок доктрині кримінального права, кримінальному законодавству та практиці застосування покарання. Настала епоха панування виправних покарань. Питання скасування страти стало предметом відкритого обговорення у суспільстві.

У період царювання Єлизавети Петрівни дія смертної кари в Російській імперії була припинена указами 1744 та 1746 років. Ці укази не скасовували смертну кару, лише тимчасово призупиняли її дію «до подальшого указу» . Таким чином, протягом багатьох років смертна кара, будучи призупиненою фактично, не була скасована законодавчо.

В Україні смертна кара у зазначений період продовжувала застосовуватись. Це зумовила чинна на той час досить суперечлива система правових норм, що регулювала призначення кримінальних покарань. Так, у Новоросійській та Слобідсько-Українській губерніях застосовувалося законодавство Російської імперії, а в лівобережних (Полтавській, Чернігівській) та правобережних (Київській, Волинській, Подільській) губерніях широко діяли норми Литовського Статуту в його різних редакціях. Вони припинили свою дію лише за указом Сенату в 1827 році. У всіх районах України у правозастосовній практиці користувалися також нормами звичайського та місцевого кримінального права (з 1821 року їх застосування стало допускатися лише у разі відсутності відповідних норм у загальноімперському законодавстві).

Звід законів Російської імперії 1832 року, вперше досить чітко визначивши межі застосування смертної кари, передбачив її лише як винятковий захід покарання і лише за вироком Верховного кримінального суду за найбільш тяжкі види державних злочинів (зловмисності проти імператора і членів імперського дому; папложення імператора і члена імператора та зрада).

Згідно з чинним загальним кримінальним законодавством, смертна кара призначалася тільки за найбільш серйозні політичні злочини і не могла бути застосована за загальнокримінальні злочини. За 80 років (з 1826 по 1906 роки) судами Російської імперії було засуджено до смертної кари 612 осіб, причому відносно приблизно половини з них вона не була виконана.

Можливості застосування смертної кари надавали т.зв. виняткові законодавчі акти, такі, як Військовий Статут 1875 року, Положення про заходи для охорони державного порядку та громадського спокою 1881 року, Військово-морський статут про покарання 1886 року. Ці акти підлягали застосуванню як до військовослужбовців, так і до цивільних осіб за звинуваченні в злочинах за умов оголошення місцевості на військовому становищі чи положенні посиленої чи надзвичайної охорони.

У період відомих політичних подій 1905–1907 рр. і наступної за ними державної реакції нормативні акти кримінально-правового характеру були спрямовані насамперед для розширення репресивної боротьби з революційним рухом. При цьому в Україні посилення кримінально-каральної політики царизму поєднувалося із широкою репресивною діяльністю адміністративно-поліцейських органів.

Поспішність військово-польових судів у виконанні смертних вироків неминуче спричиняла страти невинних людей.

Так, в Одесі у 1907 році були повішені за збройний напад брата Трейгер, Офенбах та Зейгерман (через 3 тижні після виконання вироку це було визнано судовою помилкою); 1908 року у Василькові публічно було розстріляно рядового Ткачова за вбивство вахмістра (згодом з'ясувалося, що його було страчено помилково).

До жовтня 1917 року партія більшовиків різко засуджувала страту. Єдиним слідом цієї позиції за радянських часів залишилося урочисте підкреслення в усіх чергових радянських кримінальних кодексах «винятковості» смертної кари, аж до її повного скасування.

Проте значне місце серед заходів покарань, які застосовувалися у перші роки радянської влади в Україні, посідала страта. Вона санкціонувалася переважно більшістю декретів і ухвал без істотного обмеження кола злочинних діянь, а також осіб, які їх вчинили. Каральні органи керувалися законами радянської влади, інтересами соціалістичної революції та революційною правосвідомістю. Практикувався інститут заручництва (кругова порука), в основі якого лежав принцип караності за діяння, вчинені іншими особами, а ряд законодавчих актів допускав можливість застосування розстрілу до заручників.

2 лютого 1920 року Всеукраїнський Революційний Комітет постановою «Про застосування вищого заходу покарання в Україні» підтвердив свою позицію в даному питанні, роз'яснивши, що «скасування смертної кари... не може бути нині здійснено в межах території України... терор і всі важкі заходи влади робітників... скасуються, як тільки зміцнення влади робітників і селян бути вважатися завершеним».

Ситуація «правового вакууму» (відсутність кримінального кодексу) дозволяла ефективно проводити боротьбу із класовими противниками. Так, постанови РНК УРСР «Про заходи щодо боротьби з бандитизмом» від 29 січня

1921 року та «Про боротьбу з бандитизмом» від 1 лютого 1921 року, давши поняттю бандитизму політичну оцінку та визначивши «кулака» класовим ворогом, дозволили застосовувати розстріл.

У декреті РНК України «Про караність агітації, спрямованої до порушення національної ворожнечі» від 13 лютого 1919 року постановлялося, що за агітацію, пов'язану з прямим закликом до здійснення насильницьких дій, якщо останні з'явилися безпосереднім результатом такого призову, винні підлягають розстрілу. Такого виду санкції не дозволяли суду враховувати особливості кожного злочину та особу конкретного злочинця, що надало широкі можливості для застосування вищої міри покарання.

Не включивши смертну кару до загальної системи покарань кримінальних кодексів України 1922 і 1927 рр., законодавець визначив своє ставлення до неї як виняткової міри репресії. Проте, аналіз статей кримінальних кодексів, які санкціонували застосування розстрілу, дозволяє дійти невтішного висновку у тому, що страта передбачалася за велике коло злочинних діянь і насправді не мала характеру винятковості.

Істотне обмеження сфери застосування смертної кари в Україні (державними, військовими злочинами та збройним розбоям) мала місце у зв'язку з виданням ВЦВК та РНК УРСР постанови «Про обмеження застосування виключного заходу соціального захисту (розстрілу) та про зміну ст.ст.57 та 67 КК УРСР».

Це становище незабаром змінено шляхом видання низки документів, які обґрунтовували з позицій кримінального права сталінську концепцію посилення класової боротьби. В основу призначення покарання лягла теорія небезпечного стану особистості, що визначалося залежно від класової приналежності.

Постановою ЦВК і РНК СРСР «Про внесення змін до чинних кримінально-процесуальних кодексів союзних республік» від 1 грудня 1934 року строки слідства у справах про терористичні акти (а потім також – про шкідництво та диверсії) скорочувалися до 10 діб, касаційне оскарження та подання прохання про помилування не допускалися.

У царські часи публічно повідомляли про виконання кожного смертного вироку. За радянських часів, починаючи з 1934 року, це стало державною таємницею, за винятком випадків, коли смертна кара служила пропагандистським цілям, і оприлюднення даних визнавалося політично вигідним. У 1941 року набули чинності норми воєнного часу, коли завдання кримінального покарання ставилися і вирішувалися насамперед з точки зору інтересів обороноздатності та зміцнення тилу.

Після Другої світової війни, 26 травня 1947 року, Указом Президії Верховної Ради СРСР, який констатував, що «застосування смертної кари більше не викликає потреби в умовах мирного часу», найвища міра покарання була повсюдно скасована. Однак, є дані про те, що у справах про контрреволюційні злочини смертні вироки спеціальними судами МДБ продовжували виносити і виконуватись.

Проте, вже 12 січня 1950 року Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про застосування смертної кари до зрадників Батьківщини, шпигунів, підричників-диверсантів» вища міра покарання була відновлена, а 30 квітня 1954 року його

ж Указом « Про посилення кримінальної відповідальності за умисне вбивство» вона була введена за умисне вбивство за обтяжуючих обставин.

Законодавець України у прийнятому у 1960 році Кримінальному кодексі не включив страту до системи покарань та визначив її винятковим заходом (ст. 24 КК), встановив вичерпний перелік злочинів, за скоєння яких вона могла бути призначена (злочини, які передбачалися статтями КК – без військових злочинів та у мирний час). Таким чином, смертна кара була визнана засобом кримінально-правової боротьби лише з державними злочинами та посяганням на життя людини і не могла бути використана як репресія класового характеру.

Відповідно до указів Президії Верховної Ради СРСР «Про посилення боротьби з особливо небезпечними злочинами» від 5 травня 1961 року, «Про внесення доповнень і змін до Закону про кримінальну відповідальність за державні злочини та до Основ кримінального законодавства» від 18 травня 1961 року, «Про посилення кримінальної відповідальності за порушення і посилення відповідальності за посягання на життя, здоров'я та гідність працівників міліції та народних дружинників» та «Про посилення кримінальної відповідальності за згвалтування» від 15 лютого 1962 року, «Про посилення кримінальної відповідальності за хабарництво» від 20 лютого 1962 року, «Про внесення змін і доповнень до статей 22 і 44 Основ кримінального законодавства» від 4 квітня 1962 року, «Про кримінальну відповідальність за викрадення повітряного судна» від 3 січня 1973 року указами Президії Верховної Ради УРСР «Про внесення змін та доповнень до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів Української РСР» від 27 червня 1961 року, від 10 вересня 1962 року, від 23 липня 1961 року Кримінального кодексу Української РСР» від 21 липня 1961 року було суттєво розширено сферу застосування смертної кари.

2. Смертна кара крізь призму філософії і права

В новій історії першою державою, яка скасувала смертну кару за всі злочини, у 1863 році була Венесуела. У 1889 році скасувала смертну кару Італія, але офіційно відновила її у 1926 році за правління Б. Муссоліні. Практично її стали застосовувати знову у 1930 році.²

До кінця 2023 року смертна кара була скасована законодавчо або на практиці у 144 країнах. З них 112 країн повністю скасували її за всі злочини, тоді як решта скасували її за кримінальні злочини або не застосовували на практиці понад 10 років.

Двома державами на сьогодні в цивілізованому світі, які не скасували смертну кару де-юре та досі застосовують її, є Сполучені Штати Америки та Японія. Однак у Сполучених Штатах смертна кара скасована у значній кількості штатів. У деяких з них, незважаючи на законність цього виду покарання, смертні вироки або не виконуються протягом досить тривалого часу, або не виносяться. Поправка № 5 до Конституції США передбачає, що ніхто не може бути позбавлений життя, свободи чи майна, окрім як відповідно

² Neumayer, “Death Penalty: The Political Foundations of the Global Trend Towards Abolition”. 243. URL: [chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.nber.org/system/files/working_papers/w11982/w11982.pdf](https://www.nber.org/system/files/working_papers/w11982/w11982.pdf)

до належної правової процедури. Поправка № 14 до Конституції США застосовує такий самий підхід до штатів, які в США мають повноваження самостійно регулювати питання встановлення або скасування смертної кари.

Слід зазначити, що суспільство ніколи не мало і ніколи не матиме чіткого ставлення до смертної кари. Там, де вона існує, її скасування обговорюється, тоді як там, де її скасовано, точаться активні суперечки щодо її відновлення. Такі парадокси існують у багатьох країнах, що підтверджує актуальність питання та нагальну необхідність розвитку громадського консенсусу.

Принцип справедливості лежить в основі легітимності смертної кари. Звичайно, коли в суспільстві скоюються особливо тяжкі злочини, суспільство схильне сприйняти смертну кару.

Ми спостерігаємо, що суспільство реагує на злочин відповідною реакцією, спрямованою на відновлення соціальної справедливості. Покарання має бути пропорційним скоєному злочину. З цієї точки зору, твердження, що покарання є засобом відновлення порушеного права, як для суспільства в цілому, так і для злочинця як члена суспільства, є справедливим.

Однак, з іншого боку, смертна кара свідомо позбавляє людину конституційного права – права на життя, і тому не може вважатися справедливим покаранням. Право на життя є невід’ємним і природним правом кожної людини, тобто воно дане нам природою від народження. Тому ніхто, включаючи державу, не може позбавити людину її природного права на життя. Цей основоположний принцип закріплений у Загальній декларації прав людини, інших міжнародних документах та конституціях багатьох країн. У Міжнародному пакті про громадянські та політичні свободи говориться, що «кожна людина має невід’ємне право на життя. Це право охороняється законом.», «...Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя...».³ З цієї точки зору, думка про те, що особа, підозрювана та обвинувачена у скоєнні злочину, а також потерпілі заслуговують на повагу як до основоположного принципа права в контексті захисту своїх прав і свобод, є виправданою.

Справедливість – це термін, визначення якого вимагає суттєвого та глибокого осмислення, особливо тому, що його розуміння так легко змінюється залежно від зовнішнього середовища та розуміння критичної маси людей у суспільстві. Несправедливість набагато легше визначити. Водночас можна чітко встановити, що у кримінальному покаранні (зокрема, смертній карі) справедливість, безумовно, не є сліпим покаранням злом за зло (а в цьому випадку – життям за життя, хоча в сучасній державній практиці смертна кара може застосовуватися не лише за злочини, пов’язані з убивством). Мета будь-якого покарання – відновити справедливість, виправити засудженого та запобігти подальшим злочинам. Мета смертної кари інша. Її соціальна природа ідентична середньовічній смертній карі: залякування шляхом помсти. Ні держава, ні державний апарат, який позбавляє людей життя, не мають жодної іншої мети. Противники смертної кари вважають, що її існування порушує основні права людини. Наприклад, ЄС вважає, що смертна кара

³ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР N 2148-VIII (2148-08) від 19.10.73) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

позбавляє людей їхньої гідності, і стверджує, що заборона смертної кари є кроком вперед до прогресивного розвитку прав людини.

Дотичним до питання справедливості є питання поширеної в багатьох державах заміни смертної кари на довічне ув'язнення. Прихильники смертної кари зазначають, що довічне ув'язнення для злочинців є занадто м'яким покаранням, оскільки вони можуть займатися, наприклад, творчістю або спортом, що ставить під сумнів суворість цього виду покарання. Проте це твердження свідчить радше про необхідність більш досконалого регулювання порядку відбування довічного ув'язнення, яке має бути саме покаранням та виконувати його функції, бути співмірним вчиненому злочину та виконуватись так, щоб засуджена людина постійно пам'ятала про те, що саме стало причиною такого її стану, однак навіть у такому разі не слід забувати, що у цієї особи теж є фундаментальні права людини, які держава повинна захищати.

Але слід також звернути увагу на емоційне сприйняття довічного ув'язнення злочинцями. Емоційний стан засуджених до цього виду покарання – об'єкт окремого вивчення науковцями. Існує точка зору, що довічне позбавлення волі негуманне як стосовно самого ув'язненого, так і суспільства загалом. Це надзвичайно тяжке і болісне покарання. І поки ще не доведено, що є більш суворим: смертна кара чи довічне ув'язнення. Невипадково деякі засуджені до смертної кари надсилали клопотання з проханням не замінювати їм смертну кару довічним ув'язненням. Довічне ув'язнення, на думку значної частини опитаних громадян, – це життя без сенсу і надії, витончена, болісна, повільна страта⁴. У Сполучених Штатах Америки є черга на страту, до того ж така, що деякі мешканці камери смертників не можуть дожити до виконання вироку.

Варто детальніше дослідити аргументи, які досі розділяють прихильників і противників смертної кари, оскільки розуміння їхньої природи допоможе нам зрозуміти, чому смертна кара не скасована в усіх юрисдикціях. Дослідження на цю тему виявили нескінченний список таких аргументів, висуваних у різні історичні періоди та в різних частинах світу, але в цій статті варто зосередитися на тих, які, на нашу думку, є фундаментальними та мають найбільший вплив на рішення держави легалізувати або скасувати смертну кару.

Смертна кара, за своєю природою: унеможливорює примирення та реабілітацію; вона прагне вирішити складні проблеми людства примітивними засобами, а не сприяти розумінню їхніх причин та пошуку конструктивних підходів; вона продовжує страждання сімей жертв і завдає таких самих страждань сім'ям засуджених убивць; вона вимагає ресурсів та енергії, які слід спрямовувати на боротьбу з насильницькими злочинами та допомогти тим, хто від них постраждав; вона є ознакою культури насильства, а не способом позбутися її. Вона ображає людську гідність.

Аргумент загального стримування, або запобігання новим злочинами, є одним із найпоширеніших серед прихильників смертної кари. Цей підхід давно має обґрунтованість, що підтверджується видовищним характером страт у давнину та середньовіччя. Навіть сьогодні в деяких державах страти (такі як

⁴ Довічне позбавлення волі в Україні. Матеріал з вільної енциклопедії. URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki>

побиття камінням) все ще виконуються публічно. На думку прихильників цього виду покарання, це має захистити суспільство від рецидиву, але насправді ця захисна система не завжди працює.

Позицію щодо превентивної дії смертної кари ще в 18 столітті активно опонував італійський юрист і публіцист Чезаре Беккарія. Він вважав, що смертна кара не має превентивної дії, оскільки будь-яке сильне короткочасне враження поступово забувається, а суворі та тривалі випробування набагато сильніше впливають на психіку людей, оскільки тривалі та повторювані крайні емоційні стани (каторжні, примусові праці, жалюгідне та підневільне існування засуджених) закарбовуються в людській совісті та з більшою ймовірністю відмовляють потенційного злочинця від вчинення навмисного діяння⁵

Водночас прихильники смертної кари як засобу стримування злочинності використовують більш дієвий аргумент: вони оперують «сучасним станом справ у суспільстві»: потреба «відплатити злом за зло» властива людству на рівні упереджень і навіть архетипів, успадкованих з давніх часів, і сама по собі не може свідчити про ницість, «щільність» ідеї відплати взагалі та смертної кари зокрема. Ця потреба зберігатиметься незалежно від обставин, лише шукаючи інші нелегітимні способи та засоби її задоволення.

Смертна кара може мати стимулюючий ефект, а не превентивний. Це особливо стосується злочинців-втікачів, яких вже засуджено до смертної кари або довічного ув'язнення і яким «нічого втрачати» і вони можуть скоювати нові злочини. Натомість вони зосередяться на приховуванні слідів злочину, насамперед убивства свідків. Вони можуть навіть планувати свою наступну втечу з в'язниці, якщо їх знову в'їмають.⁶ Ще один аргумент полягає в тому, що смертна кара корисна для суспільства, оскільки звільняє його від дуже небезпечних злочинців. Однак, можна стверджувати, що суспільство могло б отримати користь від довічного утримання цих людей в одиночному ув'язненні. Благо для суспільства в цьому випадку полягає в компенсації шкоди, завданої злочинцем, а смертна кара сама по собі нічого не компенсує.

Виникає питання про абсолютний характер державної влади. З одного боку, світова історія свідчить про активний рух за максимальне обмеження та контроль державної влади, оскільки її неконтрольований характер призводить до трагічних наслідків. З іншого боку, у значній частині країн, у сучасних суспільствах ця вимога не дотримується. Зокрема, важко оскаржити авторитет Корану для мусульман, який прямо передбачає смертну кару (Коран 5:45; 2:178), підкріплюючи, зокрема, принцип відплати, про який йшлося вище.

Нелегко вимагати скасування смертної кари в Китаї, де суспільство з дуже давньою і складною історією активно підтримує цей вид покарання. І важко змінити відношення до цього питання, враховуючи існування смертної кари в цивілізованих країнах, таких як США та Японія.

⁵ Бандурка О. М., Литвинов О. М. Смертна кара: казнить нельзя помиловать? Еволюція уявлень про злочини і покарання у суспільно-правовій думці: праці міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 24 червня 2014 р.), Харків, 2024. с. 20–25

⁶ John J. Donohue and Justin Wolfers, *Uses and Abuses of Empirical Evidence in the Death Penalty Debate*, Nber Working Paper Series. Working Paper 11982 (2006), 3, URL: <http://www.nber.org/papers/w11982>.

Але, навіть у суспільствах, де смертна кара вважається прийнятною, існує специфічна, часто складна, процедура її призначення, оскарження та виконання. Значна кількість аргументів противників смертної кари пов'язана з проблемами цієї процедури, насамперед із судовими помилками та покаранням невинної особи.

Прихильники смертної кари насамперед висувують такий аргумент: помилки є невід'ємною властивістю людської природи, і тому помилкове призначення та виконання смертних вироків є природним станом людського співіснування, і тому в цей природний стан речей не слід втручатися.

Один з аргументів, який висувують прихильники скасування смертної кари, це потенціал судових помилок, можливість страти невинної людини. Така можливість помилок існує. І якщо це трапляється, то це катастрофа. Однак помилки трапляються в усіх сферах людської діяльності. Лікарські помилки, які призводять до смерті пацієнта, трапляються набагато частіше, ніж судові помилки, але це не є приводом заборони медичної практики. Люди також гинуть через конструкторські помилки, внаслідок авіакатастроф, корабельних аварій тощо. Щоб усунути можливість судових помилок, необхідно, перш за все, підвищити професіоналізм суддів та вдосконалити існуючі процесуальні стандарти, але за жодних обставин не можна відмовлятися від найефективніших засобів впливу на рівень злочинності. За судові помилки має відповідати суддя, який їх скоїв, а не вся нація.

Цікавим прикладом є випадок в штаті Іллінойс (США). У січні 2000 року губернатор Джордж Раян, давній прихильник смертної кари, оголосив мораторій на страти. Причиною було 13 випадків, коли люди, раніше засуджені до смертної кари, були виправдані через свою невинність. Загалом, з моменту відновлення смертної кари у 1976 році, суди Іллінойсу винесли 25 смертних вироків. 13 з 25 осіб, або половину всіх засуджених до смертної кари, було страчено. Губернатор Раян зазначив, що він не юрист, а просто фармацевт за професією, і що якщо хтось виявить, що його аптека неналежним чином виробляє 50% своїх рецептурних ліків, її негайно зачиняють. Ця ситуація виявила серйозні проблеми в судовій системі штату та попередніх розслідуваннях, тому губернатор створив комісію, яка представила кілька важливих пропозицій щодо реформування відповідного законодавства. Однак він також зазначив, що навіть якщо ці пропозиції будуть реалізовані, ризик страти невинної людини залишатиметься. Визнаючи це, 10 січня 2003 року губернатор скасував смертні вирoki 167 зі 171 ув'язнених. Згодом суди засудили переважну більшість до довічного ув'язнення, а решту – до тривалих термінів позбавлення волі. Губернатор також повністю помилював чотирьох ув'язнених, оскільки єдиним доказом їхньої вини були неправдиві свідчення, отримані шляхом фізичних тортур. Важливим аспектом цієї справи була реакція прихильників смертної кари. Вони активно виступали проти губернатора, звертаючи його увагу на той факт, що вина засуджених була встановлена «поза розумним сумнівом» (американський стандарт доказування, що використовується у справах про смертну кару). Однак губернатор ухвалив своє рішення з іншої причини: довіри. Якби система могла відправити 50% невинних людей до камери смертників, чи довіряли б люди такій системі? І чи

довіряли б вони його іншим рішенням, включаючи ті, що стосуються інших обвинувальних вироків⁷.

У більшості випадків виправдувальні вирoki можливі з таких причин: 1) неправдиві свідчення свідків, які заплутують як суддів, так і присяжних; 2) неправдиві свідчення чесних свідків, які не встигли зробити точні спостереження під час події та помилилися щодо особи злочинця; 3) неправильне тлумачення доказів суддею або присяжними; 4) неправильні висновки компетентних осіб (експертів у сучасному розумінні) у випадках, коли їх просять встановити факт, а зокрема пояснити характер злочину; 5) неправильне визначення можливостей обвинуваченого, від яких залежить визнання ним скоєння злочину і, отже, винесення вироку. Останні дві причини найчастіше стають підставою для обвинувального вироку щодо невинної особи.

ВИСНОВКИ

Застосування смертної кари як форми кримінального покарання не відповідає вимогам правосуддя в його сучасному розумінні, а є радше законною емоційною реакцією на скоєний злочин. Цього аргументу, на нашу думку, достатньо, щоб визначити її як покарання, яке: а) не розглядає людське життя як найвищу соціальну цінність і не цінує його священність і недоторканність; б) не дозволяє суспільству знову прийняти перевихованого та адекватного члена, який не становить небезпеки для інших його членів.

Усі аргументи прихильників та противників смертної кари, розглянуті в цьому дослідженні, були проаналізовані крізь призму тріади: людяність, справедливість та можливості. Такий підхід, на відміну від механічного перерахування аргументів за та проти застосування смертної кари та їх аналізу, не дає абсолютно чітких визначень та висновків. Адже просте викладення їх діаметральної протилежності, при неможливості досягнення консенсусу, лише ще більше підтверджує погляд на смертну кару як на палицю з двома кінцями, тобто лише сприяє продовженню дискусії без найменшої перспективи досягнення практичного результату. Це дозволяє наблизитися до суті релігійних, філософських та етичних міркувань, які чітко та однозначно підкреслюють аспекти аналізованого питання, такі як цінність людського життя, його дар та те, що ніхто не має права його забирати, оскільки це передбачає незворотність. Саме в цьому полягає основа концепції, почерпнутої з філософії права, втіленої в доктрині прав людини: священне право на життя.

АНОТАЦІЯ

Смертна кара – надзвичайно жорстокий інструмент в арсеналі державної влади. Саме тому робляться спроби її скасувати або хоча б максимально обмежити. І саме тому будь-яка спроба виправдати її будь-яким чином викликає цілком передбачувану та часто об'єктивну критику в суспільстві.

Чи є моральним для держави позбавляти життя людину? Автор пропонує розглядати смертну кару з різних точок зору: юридично-філософської,

⁷ Marshall, "The Innocence Revolution and the Death Penalty", 574–84, 578–9 URL: <https://kb.osu.edu/server/api/core/bitstreams/0d4731f7-1fde-5025-84ec-b309e32ce113/content>

конкретно-наукової та політико-ідеологічної. Філософи намагаються знайти метафізичні (екзистенційні) основи для виникаючих дискусій щодо допустимості чи недопустимості смертної кари, інтерпретуючи її в рамках категорій добра і зла. Тому в кожному конкретному випадку судове рішення має слугувати істиною, а в деяких випадках – моделлю для прийняття рішень у подібних ситуаціях.

Література

1. Бандурка О. М., Литвинов О. М. Смертна кара: казнить нельзя помиловать? Еволюція уявлень про злочини і покарання у суспільно-правовій думці: праці міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 24 червня 2014 р.), Харків, 2024. с. 20–25.
2. Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. Київ : Наукова думка, 1991. с. 421
3. Довічне позбавлення волі в Україні. Матеріал з вільної енциклопедії. URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki> (дата звернення: 13.11.25).
4. Загальна декларація прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 17.11.25).
5. Зверєв, Євген, та Тетяна Шмарьова. «Смертна кара в історико-юридичній ретроспективі: від інституціалізованого замітника кровної помсти до інструменту охорони режиму». *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки* 14 (2024): 41–51. URL: <https://doi.org/10.18523/2617-2607.2024.14.41-51>. (дата звернення: 18.11.25).
6. Конституція України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 18.11.25).
7. Кравченко О., Трегубенко М. Історичні особливості застосування смертної кари. Conferința științifică internațională „OMUL, CRIMINOLOGIA, ȘTIINȚA”, ediția II-a Chișinău, 24 martie 2023 С. 297–299 URL: https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/297-299_6.pdf (дата звернення: 11.11.25).
8. Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 15.11.25).
9. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР N 2148-VIII (2148-08) від 19.10.73) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_ (дата звернення: 21.11.25).
10. Преславний Коран. Переклад смислів українською мовою. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://shron1.chtyvo.org.ua/Arabska_kultura/Koran_vyd_2015.pdf (дата звернення: 21.11.25)
11. Стрельцов Є. Право на життя, смертна кара і властивості кримінального права. LexInform. *Юридичні новини України*. URL: <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/pravo-na-zhyttyasmertna-kara-i-vlastyvosti-kryminalnogoprava/> (дата звернення: 18.11.25).
12. John J. Donohue and Justin Wolfers, Uses and Abuses of Empirical Evidence in the Death Penalty Debate, Nber Working Paper Series. Working Paper 11982 (2006), 3 URL: <http://www.nber.org/papers/w11982>. (дата звернення: 19.11.25).

13. Marshall, “The Innocence Revolution and the Death Penalty”, 574–84, 578–9. URL: <https://kb.osu.edu/server/api/core/bitstreams/0d4731f7-1fde-5025-84ec-b309e32ce113/content> (дата звернення: 18.11.25).

14. Neumayer, “Death Penalty: The Political Foundations of the Global Trend Towards Abolition,” 243. URL: chromeextension://efaidnbmnmnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.nber.org/system/files/working_papers/w11982/w11982.pdf (дата звернення: 11.11.25).

Information about the author:

Kubrak Oleg Viktorovich,

Senior Lecturer, Department of Justice and Philosophy

Sumy National Agrarian University,

160, Gerasym Kondratiev St., Sumy, 40000, Ukraine